

EBÛ CAFER ES-SİMNÂNÎ'NİN MU'TEZİLE ELEŞTİRİSİ

İsa KOÇ*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 10 Kasım 2023, **Kabul Tarihi:** 14 Şubat 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Mart 2024, **Atıf:** Koç, İsa. "Ebû Cafer Es-Simnânî'nin Mu'tezile Eleştirisi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/1 (Mart 2024): 37-66.

DOI: 10.33415/daad.1389067

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 10 November 2023, **Accepted:** 14 February 2024, **Published:** 31 March 2024, **Cite as:** Koç, İsa. "Abû Djafar al-Simnânî's Criticism of Mutazilism". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/1 (March 2024): 37-66.

DOI: 10.33415/daad.1389067

Öz

Ebû Cafer es-Simnânî (öl. 444/1052), bugün İran sınırları içerisinde yer alan Simnân'da doğmuş, Bâkullânî başta olmak üzere birçok isimden ilim tahsil etmiştir. Musul'da kadılık görevindeyken vefat eden Simnânî, fıkhıta Hanefî, itikadî açıdan ise Eş'arî mezhebini benimsemesiyle dikkat çekmektedir. Bâkullânî'nin öğrencisi olması, Bâcî'nin hocaları arasında yer alması ve en önemlisi el-Beyân 'an usûli'l-îmân adını taşıyan eserinin günümüze ulaşması, Simnânî'nin kelamî kişiliği açısından geniş yelpazede bilgi sunmaktadır. Simnânî'nin eseri, yaşadığı zaman dilimi ve coğrafyanın din anlayışıyla ilgili bilgiler vermekle birlikte yazarın Ehl-i Sünnet telakkisini ortaya koyması açısından dikkate değerdir. Eserin Mu'tezile mezhebine reddiye niteliğinde yazılması, dönemin iklimini yansıtmaları açısından önemlidir. Bu çerçevede Ebû Cafer es-Simnânî'nin Mu'tezile eleştirisi ya da Mu'tezile algısı ve Ehl-i Sünnet telakkisi makalenin konusu olarak belirlenmiştir. Tarih ilmi yöntemini temel kabul eden çalışma, şahıs ve eser üzerinde derinleşerek, Simnânî ve eserinin İslam düşünce geleneğindeki yerini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Makalenin sonuç olarak "mezhepler arası ilişki" üst başlı-

* Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, isakoc@sdu.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-6928-9282> / Assist. Prof., Suleyman Demirel University, isakoc@sdu.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-6928-9282>.

ğında literatüre katkısının olduğunu ve özellikle “Eş’arilik-Mu’tezile mücadelesi” çerçevesinde önemli bilgiler sunduğunu ifade etmek gerekir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Mezhepleri Tarihi, Ehl-i Sünnet, Eş’arilik, Mu’tezile, *el-Beyân ‘an usûli’l-îmân*.

Abū Djafar al-Simnānī’s Criticism of Mutazilism

Extended Abstract

Abū Djafar al-Simnānī (d. 444/1052) was born in Simnān, which is located within the borders of Iran today and received knowledge from many names, especially Abū Bakr al-Bāqillānī. Simnānī, who died while he was a judge in Mosul, draws attention with his adoption of Hanafī in fiqh and Ash’arī in kalam. It is understood that this union is not unique to him and that his family has such a vein. It should be noted that Simnānī is an exceptional identity as he combines Hanafism and Ash’arism sects in a single body within the framework of inter-sectarian interaction.

The fact that his works on fiqh have not reached the present day and even the names of his works are not known obscures his fiqh personality. Some evaluations can be made on this subject only based on his duty as a judge and his relationship with the Dāmāghānī family. Compared to Simnānī’s Hanafī identity, Ash’arī identity can be revealed more clearly. The fact that he was a student of al-Bāqillānī, that he was among Abū al-Walīd al-Bājī’s teachers, and most importantly, that his work named *al-Bayān ‘an usūl al-îmān* has survived to the present day provides a wide range of information about Simnānī’s theological personality. It is known that he has a work on “destiny”, a work on “imāmat” related to Shiism, and a work of kalam other than *al-Bayān* although they have not survived. Since he was al-Bājī’s teacher, Simnānī’s works and views were transferred to the West and especially to Andalusia. For this reason, it should be stated that Simnānī played a key role in the transfer of Ash’arism to the West and, understandably, Ibn Hazm put Simnānī in the center in his criticisms of Ash’arism. With the result of that Simnānī, who lived in the hijri 5th century, is an important and rare scholar in the History of Islamic Sects with his work named *al-Bayān ‘an usūl al-îmān wa al-kashf ‘an tamwīhāt ahl al-tughyān*. In addition, Simnānī is an important link of the “Bāqillānī tradition” when the different veins in Ash’arism are taken into account. In the fourth stage of the (1) Ash’arī (2) Bāhili and Tāī (3) Bāqillānī (4) Simnānī (5) Bājī line, together with Abū Dhaar al-Harawī, he has ensured the continuation and strengthening of Ash’arism tradition.

Simnānī’s work is remarkable in revealing the author’s view of the Ahl al-Sunnah and giving information about the period he lived in and the approach of geography. In his book, the author evaluates the scope of Ahl al-Sunnah and his approach to other sects. Simnānī states that he wrote his work for the Mu’tazila sect at the beginning of his work. Accordingly, it should be accepted that *al-Bayān* is important in terms of showing the opposition of Ash’arism to the Mu’tazila. It should also be noted that the Mu’tazila portrait drawn by Simnānī in his work, like that of many other authors, contains some errors compared to his sources. The fact that the work is written as a rejection of the Mu’tazila sect does not mean that no evaluation has been made about other sects. In addition to these, the author has given information about the naming of the sects. Another point that shows the importance of *al-Bayān* is that it includes some concepts that Simnānī used for the first time, which have a negative content for

Mu'tazila and some Mu'tazilî scholars. The study, which accepts the methods of historical science as a basis, aims to determine the place of Simnânî and his work in the tradition of Islamic thought by deepening on the person and the work. In his *al-Bayân 'an usûl al-îmân*, Simnânî reveals his evaluations of the Mu'tazila sect and his perception of other sects. It should be stated that the study will contribute to the literature on the relationship between sects and provide important information, especially within the framework of the "Ash'arism-Mu'tazila struggle." In addition, the article provides clues about the existence of names that are outside the generalization regarding Hanafî-Mâtürîdî and Shâfi'î-Ash'arî identities. As a result, the study reveals the perception of an Ash'arî who lived in the hijri 5th century about other sects, especially the Mu'tazila.

Keywords: History of Islamic Sects, Ahl al-Sunna, Ash'arism, Mu'tazila, *al-Bayân 'an usûl al-îmân*.

Giriş

Mezhepler, İslam düşüncesinin en canlı ve en fazla tartışılan konularının başında gelmektedir. Mezheplerin tarihteki serüvenini bilmek, İslam düşüncesini doğru bir şekilde tespit edebilmeyi mümkün kılmaktadır. Ehl-i Sünnet'in içerisinde yer alan Eş'arîlik, İslam Mezhepleri Tarihi alanında yoğun bir şekilde üzerinde kalem oynatılan mezhepler arasında yer almaktadır. Mezheplerin tarihini ortaya koyarken dikkat edilmesi gereken hususların başında bu yapıların muhalif ya da aynı şemsiye altında yer alsa da diğerleriyle yaşamış oldukları ilişki gelmektedir. Eş'arîlik; Mâtürîdîlik, Hanbelîlik, Kerrâmîlik ve Mu'tezile olmak üzere birçok mezheple etkileşimde bulunmasıyla içerisinde farklı damarlara sahip eklektik bir yapı olarak kabul edilir.¹ Eş'arîliğin yapısı, olumlu açıdan mezhebin İslam dünyasının dört bir yanında taban bulmasına sebep olurken, diğer yandan Eş'arîliği tanımlamayı güçleştiren bir olumsuzluğa da kapı aralar. Farklı gruplar ile etkileşimde olan Eş'arî âlimlerin, er-

¹ Eş'arîlik ve diğer mezheplerle ilişkisi hakkında bk. Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik-Maturîdîlik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 52-112; İsa Koç, *Mezhepler Arası Mücadele Hanbelîlik-Eş'arîlik İlişkisi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2022), 58-72; Zeynep Alimoğlu Sürmeli - Ahmet Bağlıoğlu, "Eş'arî Gelenekte Kerrâmîyye Tenkidi: İbn Fûrek, Bağdâdî ve İsferyânî Örneği", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2017), 183-211; Abdylkader Durguti, "Mezheplerarası İletişimden Kaynaklanan Sorunlar: Kerrâmîyye ve Eş'ariyye Tartışması Örneği", *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu "Din, Dil ve İletişim"*, ed. Yunus Arad vd. (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 2019), 554-562; Hüseyin Doğan, "Mezhebî Taklit ve Taassubiyetin Dinî Nasırları Anlama ve Yorumlamaya Etkisi-Eş'arîlerin, Kerrâmîyye'ye Yönelik Eleştirilerinin Bir Analizi-", *İslam ve Yorum III*, ed. Abdullah Ünlüsoy - Serkan Demir (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2019), 1/497-518.

ken dönemlerden itibaren fikirlerini ve mezhebin teşekkülünü, genellikle Mu'tezile karşıtlığı temelinde şekillendirdiği bilinmektedir.

Ebû Cafer es-Simnânî (öl. 444/1052), 5./11. yüzyıl Eş'arîlik mezhebinin içerisinde Mu'tezilî fikirlerle mücadele etmiş ve bu doğrultuda *el-Beyân 'an usûli'l-îmân ve'l-keşf 'an temvîhâti ehli't-tuğyân (İmanın Temellerini Açıklama ve Haddi Aşanların Çarpıtmalarını Ortaya Çıkarma)* adını taşıyan eseri kaleme almış bir İslam düşünürüdür. Ebû Cafer es-Simnânî'nin Mu'tezile'ye dair eleştirisi ya da Mu'tezile algısı, makalenin konusu olarak belirlenmiştir. Simnânî'nin, Mu'tezile mezhebine yönelik eleştirileri ve mensuplarını ismen zikrederek yapmış olduğu değerlendirmeleri bu çerçevede dikkate alınmalıdır. Bazı konular özelinde Hâricîlik ve Mürcie gibi fırkalara ilişkin Simnânî'nin tespitleri, çalışmanın kapsamına dâhil edilmemiştir. Ebû Cafer es-Simnânî'nin hayatı, mensup olduğu Eş'arî düşünce içerisindeki yeri ve Ehl-i Sünnet telakkisi, Mu'tezile'ye ilişkin fikirlerini belirleyebilmek için üzerinde durulması gereken hususlar arasındadır. Bahsedilen amaçlardan hareketle çalışma, Ebû Cafer es-Simnânî ve eserine odaklanarak mezhepler arası ilişki çerçevesinde betimleyici bir yöntemi esas almaktadır. Son olarak Ebû Cafer es-Simnânî'nin Mu'tezile algısını ortaya koyma amacına bağlı olarak çalışmada Mu'tezile mezhebinin ilgili konulardaki fikirlerine atıfta bulunularak meselenin ayrıntılarına yer verilmeyeceğini belirtmek gerekir.

40 | db

Ebû Cafer es-Simnânî'nin, Mu'tezile mezhebine dair değerlendirmeleri konusunda bir çalışma tespit edilememiştir. Batı ve Arap dünyasında Simnânî hakkında sayılı birkaç çalışmadan bahsedilmekle birlikte bunlar sadece ona ilişkin ansiklopedik bilgileri ihtiva etmektedir. Simnânî'nin günümüze ulaşan eserinden yararlanılmadan hazırlanan bu çalışmalar, onun düşünce dünyasının şekillenmesinden de uzak bir içeriğe sahip olmaları açısından yüzeysel niteliktedir.² Ülkemizde ise Simnânî'nin hayatı, mezhebî kimliği ve kendisine yönelik eleştiriler merkeze alınarak bir makale hazırlanmıştır. Ancak bu çalışmada müellifin, Ehl-i Sünnet telakkisi ile

² Daniel Gimaret, "al-Simnani", *Encyclopaedia of Islam*, ed. C. E. Bosworth vd. (Leiden: Brill, 1997), 9/614; Mehâ Saîd Hamîd, "Kâdî el-Mûsul Ebû Ca'fer es-Simnânî: Dirâsetün fî Sîretihî ve Neşâtihi'l-İlmiyyi", *Mecelletün Dirâsâtün Mûsiliyyetün* 12/39 (2013), 44-66; 'Abdülazîz b. Reşîd el-Eyyûb, "Mukaddime", *el-Beyân 'an usûli'l-îmân ve'l-keşf 'an temvîhâti ehli't-tuğyân*, mlf. Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Muhammed es-Simnânî (Kuveyt: Dâru'z-Ziyâ, 1435/2014), 1-28.

Mu'tezile ve muhalif gruplara ilişkin yapmış olduğu değerlendirmelerden söz edilmemiştir.³ Bu nedenle Simnânî'nin *el-Beyân 'an usûli'l-îmân* isimli eseri odak noktası kılınarak Mu'tezile mezhebine dair görüşleri araştırma konusu olarak belirlenmiştir.

1. Ebû Cafer es-Simnânî ve Eş'arîlik Mezhebindeki Yeri

Ebû Cafer es-Simnânî; 361/971 senesinde Simnân'da doğmuş ve hayatının büyük bölümünü Bağdat'ta geçirmiş 5./11. yüzyıl Eş'arî düşüncesinin önemli isimleri arasındadır. Hocaları ve talebeleri arasında birçok isme yer verilen Simnânî, Bâkılânî'nin (öl. 403/1013) öğrencilerindendir. İbn Fûrek (öl. 406/1015) ve Ebû İshâk el-İsferâyînî (öl. 418/1027) ile birlikte mezhebin kurucu üç ismi arasında yer alan Bâkılânî, Simnânî'nin düşünce dünyasını derinden etkileyen bir âlim olarak karşımıza çıkmaktadır. Thiele; Simnânî'yi, Abdülkâhir el-Bağdâdî (öl. 429/1097-8) ile birlikte İbn Fûrek, Bâkılânî ve Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin düşüncelerini kompozite eden önemli bir isim olarak kabul eder.⁴ Simnânî'nin talebeleri içerisinde ise Hatîb el-Bağdâdî (öl. 429/1098) ve Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin (öl. 474/1081) ismi dikkat çekmektedir. İkinci ismin önemi, Eş'arî düşüncesinin Endülüs bölgesinde yayılmasına katkısı ve Simnânî hakkında en fazla malumata sahip İbn Hazm'ın (öl. 456/1064) Bâcî vesilesiyle konu hakkında bilgi sahibi olması nedeniyle. Simnânî, Musul'da kadılık vazifesini icra ederken 444/1052 senesinde vefat etmiştir.⁵

³ İsa Koç, "Hanefî-Eş'arî Ebû Cafer es-Simnânî ve Kendisine Yönelik İthamlar", *İslam Tetkikleri Dergisi* 13/2 (Eylül 2023), 785-807.

⁴ Jan Thiele, "Between Cordoba and Nisâbü'r The Emergence and Consolidation of Ash'arism (Fourth-Fifth/Tenth-Eleventh Century)", *The Oxford Handbook of Islamic Theology*, ed. Sabine Schmidtke (Oxford: Oxford University Press, 2016), 225-241.

⁵ Hayatı hakkında bk. Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1349/1931), 1/355; Ali b. el-Hasan b. Hibetillah b. Abdullah b. Hüseyin İbn Asâkir, *Tebyînü kezîbi'l-müfterî fi mâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Hüsamuddîn el-Kudsî (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1399), 259; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru a'âmî'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût - Hüseyin el-Esed (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 17/651; Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefîyye*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Cize: Dâru Hicr, 1413/1993), 3/57-58; Ebû Nasr Tâcüddin Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettah Muhammed el-Hulv (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1383/1964), 5/302; Hayruddin b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Ziriklî, *el-A'lâm kamûsü terâcim* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, 2002), 5/314; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifin* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1951), 2/69-70; Carl Brockelmann,

Fakih ve mütekellim olarak nitelendirilen Simnânî'nin dikkat çeken en önemli vasfı, fıkıh mezhebi olarak Hanefiliği, itikadî açıdan ise Eş'arîliği benimsemesidir. Hanefilik içerisindeki farklı çizgilere temas edilirken “Kelamcı Hanefiler” ve “Fakih Hanefiler” şeklinde iki grubun varlığından bahsedilmektedir.⁶ Timür, bunlara Ebû Cafer et-Tahâvî (öl. 321/933) liderliğinde Batı bölgesinde yaşayan Hanefileri de eklemektedir. Ayrıca müellif, bir grup olarak kabul edilemeyecek ve çok azınlık olarak görülen “Eş'arî Hanefiler”den de söz eder.⁷ Simnânî, kendisinden sonra ailesinde de görülen Hanefilik ve Eş'arîliği bünyesinde toplayan nadir isimlerin başında gelmektedir. Simnânî'nin, Hanefiliği bağlamında Halep ve Musul'da kadılık vazifesini icra ettiğini de belirtmek gerekir.

Simnânî'nin, kitapların isimleri zikredilmemekle birlikte fıkıhla ilgili bazı çalışmalarının olduğuna değinilmektedir. Hem fıkıh eserlerinin günümüze ulaşmaması hem de eserlerinin içeriği hakkında sonraki kaynaklarda bilgi bulunmaması sebebiyle Simnânî'nin fakihliğiyle ilgili değerlendirme yapmak zordur. Kelam ile ilgili eserlerine dair ise aksine daha fazla bilgi bulunduğunu ifade etmek gerekir. *el-Beyân 'an usûli'l-îmân* isimli çalışmasının günümüze ulaşmış olması, hem kendi eserinden hem de yapılan atıflardan hareketle kader, imamet ve kelamla ilgili farklı üç esere sahip olduğunun bilinmesi ve başta İbn Hazm olmak üzere İbn Teymiyye (öl. 728/1328) gibi isimlerin Simnânî'nin bazı kelamî görüşlerine yer vermiş olması, onun kelamcılığıyla ilgili tespitler yapmayı mümkün hale getirmektedir. Bu vesileyle mevcut bilgilerden hareketle Simnânî'yi fakih kimliğinden ziyade mütekellim, Hanefiliğine nazaran Eş'arîliğini merkeze alarak tanımlamak daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Eş'arî düşünce içerisinde özellikle kurucu âlimleri dikkate alarak yapılan tasnifte iki farklı grubun varlığından söz edilebilir. “İbn

Târîhu'l-edebi'l-'arabî, thk. Abdülhalîm en-Neccâr - Ramazan Abdü't-Tevvâb (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1977), 6/286.

⁶ Abdullah Demir, “Farklı Ebû Hanîfe Tasavvurları: Fakih ve Mütekellim Hanefiler Örneği”, *Kastamonu Üniversitesi Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu-Hanefilik-Mâtürîdîlik*, ed. Cengiz Çuhadar vd. (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017), 1/643-658.

⁷ İhsan Timür, “Ehl-i Sünnet'e İhiscarcı Yaklaşım: Çağdaş Selefî Çevrelerde Mâtürîdîlik Karşıtlığı”, *Ehl-i Sünnet*, ed. Mustafa Aykaç (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 385-430. Tahavî liderliğindeki Hanefiler hakkında bk. Mehmet Kalaycı, “Osmanlı Sünniliğinin Beslenme Kaynakları: Hadisçi Hanefilik ve Osmanlı'ya İntikali”, *XVII. Türk Tarih Kongresi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 4/1111-1134.

Fûrek ekolü” ve “Bâkılânî ekolü” olarak kategorize edebileceğimiz bu farklılaşma, aynı şemsiye altında bulunmakla birlikte belirli konuları dikkate alarak diğerine benzemeyen bazı fikirlere sahip olmak şeklinde ifade edilebilir. Ebü'l-Hasan el-Bâhilî'den (öl. yaklaşık 370/980) ders alan üç kurucu ismin (Bâkılânî, İbn Fûrek ve Ebü İshâk el-İsferâyînî) bölgesel geleneklerin etkisiyle kendine özgü yaklaşım tarzı geliştirdikleri ve bunun Eş'arîlik içerisinde artan bir çeşitliliğe temel hazırladığı söylenebilir. Bu çerçevede İbn Fûrek ekolü, tevil düşüncesine yoğun bir şekilde sahip çıkan Eş'arîlik mezhebinin doğu bloğunu; tevil düşüncesine kısmen mesafeli duran mezhebin batı bloğu ise Bâkılânî ekolünü teşkil etmektedir. Tevil düşüncesine yakınlığı üzerinden tanımlanan grupta Eş'arî'nin talebelerinden *Te'vilü'l-âyâti'l-müşekkeleti'l-muvaddaha ve beyânuhâ bi'l-hucec ve'l-burhân* isimli eserin sahibi Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Mehdî et-Taberî (öl. 380/990)⁸ ve daha sonra İbn Fûrek'in ismi ön plana çıkmaktadır. İbn Fûrek'ten sonra özellikle Horasan bölgesindeki birçok âlim bu geleneği devam ettirmiştir. Eş'arî-Bâhilî ve Tâî-Bâkılânî şeklinde temelleri atılan diğer eğilim ise Bâkılânî sonrasında genişleyerek devam etmiştir. Bâkılânî'den sonra özellikle Simnânî ve Ebü Zer el-Herevî (öl. 434/1043)⁹ bu geleneğin üyeleri arasında zikredilebilir. Daha sonraki tabakada ise Bâcî'nin adını listeye eklemek gerekir. Netice itibarıyla Simnânî, bu tasnifte hem hocası Bâkılânî, hem de İslam ülkesinin batısında hayatını devam ettirmesi sebebiyle ikinci blokta yer almaktadır. Diğer kurucu isim İsferâyînî ise doğu bölgesine yakın olmasını da dikkate alarak bazı görüşleri çerçevesinde Mu'tezilî fikirlere nispeten yakın bir isim olarak telakki edilir.¹⁰

Eş'arîlik mezhebinin tarihini dikkate alarak yapılan tasnifler açısından ise Gazzâlî (öl. 505/1111) öncesi mütekaddimin dönemi âlimleri içerisinde yer alan Simnânî, Nizâmülmülk (öl. 485/1092) öncesi Eş'arîliğin siyasi desteğe sahip olmadığı dönemin isimleri içerisinde bulunmaktadır. Bu zaman diliminin Eş'arîlik açısından dikkate değer bir yönü de kalamî eğilimin baskın olmasıdır. Bu sebeple Eş'arîliğin bahsedilen eğilimi, “kalamî ve klasik Eş'arîlik”

⁸ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Mehdî et-Taberî, *İlk Dönemlerde Tevil Sorunu*, çev. Necla Bodur - Osman Bodur (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019).

⁹ Ömer Faruk Akpınar, “Ebü Zer el-Herevî'nin Hayatı ve İlmî Kişiliği”, *Bilimname: Düşünce Platformu* 37/1 (2019), 725-757.

¹⁰ Fadıl Aygün, “Eş'arî Kelâmının Sistemleşmesine Katkıları Bakımından Ebü İshâk el-İsferâyînî”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2012), 7-28.

şeklinde isimlendirilmiştir. Buradan hareketle Simnânî, özellikle doğu bloğunun devamı niteliğindeki felsefi Eş'arîlik ve daha sonraki zamanlarda net bir şekilde varlığı tespit edilen akaid Eş'arîliğinin¹¹ aksine mezhebin temel karakteristiğini yansıtan kelamî Eş'arîlik bünyesinde yer alan ve Mu'tezile karşıtlığıyla ön plana çıkan bir düşünür olarak kabul edilmelidir.

Son olarak Simnânî'nin İslam düşüncesine etkisi bağlamında İbn Hazm'ın onun hakkındaki değerlendirmelerini gündeme getirmek gerekmektedir. Öğrencisi Bâcî vesilesiyle kitaplarının Endülüs'e taşındığı ve bu şekilde İbn Hazm'ın, Simnânî'den haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde İbn Hazm'ın, Eş'arîlik eleştirilerinde Simnânî, onun hocası Bâkîllânî ve öğrencisi Bâcî'yi merkeze alması bu durumun sonuçları arasındadır. Simnânî ve mezhebî düşüncesine karşı sert eleştiriler yönelten İbn Hazm, Eş'arîliğin bölgedeki yükselişine ilişkin rahatsızlığını bu şekilde ifade etmiştir.¹² Simnânî, bunun dışında İbn Teymiyye'nin eserlerinde ve Hz. Muhammed'in yazmayı öğrenmesi konusu bağlamında bazı tefsir kaynaklarında adından söz edilen bir isim olarak görünmektedir.¹³ Simnânî'nin hayatı ve genel düşünce dünyası hakkındaki bilgilerin akabinde onun müntesibi olduğu Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye ilişkin değerlendirmelerini ele almak gerekmektedir.

44 | db

2. Ebû Cafer es-Simnânî'nin Ehl-i Sünnet Telakkisi

Ehl-i Sünnet, şemsiye bir kavram olarak tanımlanması ve sınırlarının çizilmesi açısından muğlâk bir ıstılah olarak kabul edilmektedir. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın oluşumundaki dört evreye atıfla kavramın canlı olduğunu ve içerisindeki grupların dahi değiştiğini

¹¹ Eş'arîliğin Batı'daki seyri hakkında bk. Abdullah Ömer Yavuz, "Eş'arîliğin Şam Bölgesinde Yayılma Süreci", *Bilimname* 45/2 (2021), 523-548.

¹² Ebû Muhammed Ali b. Ahmed Saîd b. Hazm, *el-Fasl fi'l-milal ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, thk. Muhammed İbrahim Nasr - Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1416/1996), 4/67, 2/351, 5/77-79, 4/5-7. İbn Hazm'ın mezheplere ilişkin değerlendirmeleri için bk. Abdullah Yekta, *İbn-i Hazm'ın İttikâdî Mezhepleri Tasnif ve Tenkit Metodu* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2022).

¹³ Takıyüddin İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım (Medine: Mücemme'u Melik Fahd, 1425/2004), 16/331; a.mlf., *Der'u te'âruzi'l-akl ve'n-nakl*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1411/1991), 7/407, 461; Muhammed Cemalüddin el-Kâsımî, *Tefsîru'l-Kâsımî*, thk. Muhammed Bâsıl Uyûn es-Sevd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2002), 5/221.

dikkatlerden uzak tutmamak gerekir.¹⁴ Örneğin; 4./10. yüzyıldan önceki Hanefî düşüncenin tanımlandığı yer ile daha sonrasındaki konumu birbirinden çok farklıdır. Daha sonraki süreçte Eş'arîlik ve Mâtürîdîliğin, Ehl-i Sünnet içerisinde kabul edildiğine dair büyük bir itiraz söz konusu değilken, günümüzde Selefliliğin, Ehl-i Sünnet içerisindeki yeri büyük tartışmalar yaratmaya devam etmektedir. Bu tartışmalara Hanbelîliğin, Ehl-i Sünnet içerisindeki yerini sorgulayan yeni problemler de eklenebilir. Nitekim aksi durumda Hanbelîlerin, Eş'arîlik karşıtlığını¹⁵ ve günümüz Seleflilerinin, Mâtürîdîliğe yönelik eleştirel yaklaşımlarını¹⁶ izah etmek imkânsız hale gelebilmektedir.

Simnânî, 5./11. yüzyıl İslam düşüncesinde Ehl-i Sünnet'in önemli kollarından biri olan Eş'arîliğin müntesipleri arasında yer alarak Ehl-i Sünnet düşüncesine katkı sağlamış bir isimdir. Onun Ehl-i Sünnet'i ne şekilde algıladığı ya da tasavvur ettiği meselesi, başta Mu'tezile olmak üzere diğer mezheplere yönelik yaklaşımını derinden etkileyen bir husustur. Simnânî'nin mensubu olduğu damar ve yaşadığı coğrafyanın da etkisiyle geniş ve mutedil bir Ehl-i Sünnet telakkisine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Buna bağlı olarak eserinde ümmetin ittifaki ve icmâi şeklindeki ifadelerle yoğun bir şekilde yer verdiği görülmektedir. Aynı minvalde Simnânî tarafından çeşitli konular üzerinden Ashab-ı Hadis ve Ashab-ı Rey âlimlerinin tamamının aynı kanaati paylaştığına yönelik ifadeler de kullanılmaktadır.¹⁷ Bu çerçevede Simnânî'nin Ehl-i Sünnet telakkisini; (i) Ehl-i Sünnet'e yönelik muhalifler tarafından yapılan isimlendirmelere yanıtı, (ii) Ehl-i Sünnet içerisindeki büyük âlimlere yönelik yaklaşımı ve (iii) dini konulardaki yöntem ve fikirleri üzerinden okumak gerekmektedir.

Bu başlık altında değinilmesi gereken en önemli husus, Simnânî'nin eserin sonunda mezheplerin isimlendirilmesi problemi kapsamında değerlendirilmesi gereken ifadeleridir. Kaderiyye isimlendirmesiyle ilgili çeşitli açıklamalardan sonra, Simnânî tarafından

¹⁴ Mehmet Kalaycı, "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat", *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ed. Mehmet Saffet Sarıkaya - Mehmet Ümit (Ankara: Nobel Yayınları, 2020), 215-229.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. İsa Koç, *Mezhepler Arası Mücadele*, 137-204.

¹⁶ İhsan Timür, "Ehl-i Sünnet'e İnhisarçı Yaklaşım: Çağdaş Selefi Çevrelerde Mâtürîdîlik Karşıtlığı", 385-430.

¹⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Muhammed es-Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân ve'l-keşf 'an temvîhâti ehli't-tuğyân*, thk. 'Abdülazîz b. Reşîd el-Eyyûb (Kuveyt: Dâru'z-Ziyâ, 1435/2014), 155, 169, 542, 578.

Ashab-ı Hadis'e yönelik olarak muhalifleri tarafından verilen Cebriyye, Mücbire ve Haşviyye kavramları hakkında izahatlar yapılmaktadır.¹⁸ Ona göre Cehm b. Safvân'a (öl. 128/745) ait olan bir görüş olması sebebiyle cebr fikrinden hareketle Ashab-ı Hadis'in Mücbire olarak isimlendirilmesi doğru bir yaklaşım değildir. Nitekim cebr görüşü, müellif tarafından kendi mezheplerine ait olmadığı gerekçeyle reddedilmektedir. Haşviyye ise rivayetlere bağlılık vurgusu taşıyan ve daha çok Mu'tezile'nin ve diğer muhalif fırkaların bütün Ehl-i Sünnet'i içine alacak şekilde kullandıkları hakaret anlamı taşıyan olumsuz bir kavramdır. Ağırlıklı olarak kavramın, Ashab-ı Hadis geleneği ve Hanbelîler için kullanıldığı ve özellikle bu kesimin bilgidен yoksun, toplumun ayak takımını oluşturduğu şeklinde bir kabulden hareketle tercih edildiği bilinmektedir.¹⁹ Simnânî bu yakıştırmaların da doğru olmadığını kanaatindedir. Bütün bunların ötesinde Simnânî'ye göre Kur'an'da ve hadislerde Kaderiyye'nin ve diğer fırkaların lanetlendiğine dair birçok ifade bulunmasına rağmen Haşviyye, Cebriyye ve Mücbire kavramlarıyla ilgili aynı durum söz konusu değildir.²⁰ Simnânî, bu konudaki savunmasında Kaderiyye hakkındaki rivayetlerin uydurulmadığı ve gerçekliği olduğu iddiasını taşımaktadır. Aynı zamanda Simnânî'nin Ashab-ı Hadis hakkındaki olumsuz içerikli isimlendirmelere karşı çıkması, Ehl-i Sünnet'i geniş bir perspektiften okuduğunu göstermesi açısından not edilmesi gereken bir husustur.

Makul ve mutedil tavrının bir yansıması olarak Simnânî'nin, Ehl-i Sünnet'in dört büyük imamına yönelik değerlendirmeleri onun Ehl-i Sünnet telakkisi çerçevesinde zikredilebilir. Simnânî, *el-Beyân* isimli kitabında Allah'ın iradesi ve meşietini çerçevesinde sırasıyla Mâlik (öl. 179/795), Şâfî (öl. 204/820), Ebû Hanîfe (öl. 150/767), Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), Rabîa (öl. 136/753?), Sevrî (öl. 161/778), Dâvûd b. Ali (öl. 270/884) ve bütün fukahayı zikrederek aralarında ihtilaf olmadığını belirtmektedir.²¹ Diğer bir kısımda müellif, husun-kubuh konusu altındaki tartışmalar çerçevesinde Ahmed b. Hanbel ile Ashab-ı Hadis kavramını kullanmaktadır. Simnânî'ye göre karşı tarafı aldatmak için "Bu aklın değil; şeriatın

¹⁸ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 601.

¹⁹ Haşviyye hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İsa Koç, "Haşviyye Zihniyeti", *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı- IV*, ed. Hümevra Dinçer - Ümit Güneş (İstanbul: İlmî Etüdler Derneği (İLEM), 2015), 215-231.

²⁰ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 606.

²¹ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân* 184.

kötü olarak kabul ettiği bir şeydir.” şeklinde bir cümle kullanılsa, “akıl bir şeyi güzel kabul ederken naklin onu kötü kabul etmesi nasıl mümkün olur?” diyerek cevap verilir. Şayet bu caiz kabul edilse küfrün ve nankörlüğün iyiliğine ilişkin rivayetler veya şükrün ve insafın kötü olduğuna ilişkin rivayetlerin varlığı da caiz olurdu. Herhangi bir kişi şayet bahsedilen fikri kabul ederse, Ahmed b. Hanbel ve Ashab-ı Hadis’in mezhebine girmiş ve bu şekilde kader ve i'tizâl görüşünden uzaklaşmış olur. Ancak soruyu soran kişinin, Ahmed b. Hanbel ve düşüncesine sahip olmayı veya Mu'tezile'den uzaklaşmayı istemesi söz konusu olamaz.²² Simnânî, Mu'tezilîlerin bir iddiasını reddetmek için onların tam karşısında konumlandırılan Ahmed b. Hanbel ve arkadaşlarının husun ve kubuh ile ilgili kendisinin de kabul etmediği bir görüşü delil olarak kullanmaktadır. Mu'tezile karşıtlığını düşünce dünyasının merkezine yerleştiren Simnânî'nin, Ehl-i Sünnet içerisindeki farklılıkları ön plana çıkarmadığı ve daha çok onlar arasındaki fikir birliğine vurgu yaptığı ifade edilmelidir.

Simnânî, bahsedilenler dışında sihrin hakikati ve hak olduğu konusunda İmam Şâfiî ve fakihlerin görüşüne başvurmuştur.²³ Simnânî'nin, Ehl-i Sünnet'in fıkıh imamlarına değindiği diğer bir mesele, şefaet ile ilgili rivayetlerin bir araya getirilerek manen mütevatir konumuna yükselmesidir. Simnânî, bahsedilen konu çerçevesinde Ebû Hanîfe, İmam Mâlik ve İmam Şâfiî'nin ismine atıfta bulunarak onların fakih olduğuna dair mütevatir seviyesine ulaşan bilgileri örnek gösterir.²⁴ Müellifin, Ahmed b. Hanbel'in ismini zikretmemesi, onun fakih olduğu konusunda mütevatir seviyesine ulaşan bir kabulün olmadığı anlamına gelebilir. Ehl-i Sünnet içerisinde kabul edilen imamlara yönelik yaklaşımına ek olarak Simnânî'nin kendi mezhebinin liderine yönelik tavrı da önemlidir. Buna bağlı olarak Eş'arîliği çerçevesinde Simnânî'nin, Eş'arî için “şeyhimiz” ifadesini birkaç kez kullandığı görülmektedir. Ayrıca müellif ismini zikrederek birçok konuda Eş'arî'nin fikirlerini de aktarmıştır.²⁵ Simnânî, mezhebinin fikirlerini ifade ederken dönemin ruhuna uygun bir şekilde “Ehl-i hak” kavramını kullanmaktadır.²⁶

²² Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 447.

²³ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 584.

²⁴ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 540-541.

²⁵ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 67, 127, 247.

²⁶ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 527.

Nitekim mezhebin ilk dönemi açısından Ehl-i hak kavramının, Eş'ariyye yerine tercih edildiği bilinmektedir.

Simnânî'nin zikredilen isimler hakkındaki değerlendirmelerinin yanında yöntem ve fikirlerinin de Ehl-i Sünnet telakkisi açısından mühim olduğunu belirtmek gerekir. Simnânî çeşitli konular hakkındaki değerlendirmelerini (i) Kitâbullâh, (ii) sünnet-i Rasûl, (iii) icmâu'l-ümmet ve (iv) huvecü'l-ukul sıralamasıyla zikretmektedir.²⁷ Buna ek olarak Simnânî'nin genel fikirlerine bakıldığında Eş'arîliğin doğu bloğuna kıyasla mutedil bir tavır sergilediği söylenebilir. Özellikle "halku'l-Kur'an" konusundaki yaklaşımı ve tevil meselesindeki görüşleri bu kanaatin en önemli delillerini teşkil etmektedir. Nitekim Simnânî, lafzî ve nefsî kelimelerin ayrımını benimsediğine dair ifadeler kullanmakla birlikte kâğıtlara yazılı olan Kur'an'ın, dillerde okunanın ve kalplerde muhafaza edilenin mahlûk olmadığını belirtmektedir. Ona göre sadece kâğıt, mürekkep, dil veya kalp mahlûk olarak kabul edilmelidir.²⁸ Özellikle doğudaki Eş'arîler arasında Simnânî'ye nazaran bu ayrımın daha net bir şekilde benimsendiği ve elimizdeki mushafın, Allah'ın kelamı olmadığı ve bu gerekçeyle mahlûk olduğunu ifade eden âlimler yer almaktadır. Tevil meselesiyle ilişkili olarak da Simnânî'nin özellikle haberî sıfatlar konusunda "yed" ve "ayn" gibi ifadelerin tevil edilmesine sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır.²⁹ Zikredilen hususlar, Simnânî'nin Eş'arîler arasında Şâfiî fakihlerin de hâkim olduğu, geçiş döneminde teville mesafeli duran bloğun içinde yer alarak bu konular özelinde Ashab-ı Hadis'e yakın bir yerde konumlanmasını sağlamıştır. Bununla beraber imanı sadece tasdik olarak tanımlayan Simnânî, Ashab-ı Hadis'in en önemli unsuru olarak görülen tasdik-ikrar-amel bütünlüğüne yönelik anlayışa karşı çıkmış olmaktadır.³⁰

Simnânî'nin düşünce dünyasını ve Ehl-i Sünnet'in müşterek kabullerine dair yaklaşımını gösteren şefaat, husun-kubuh, vaad-vaîd, kabir azabı, münker-nekir ve ecel konularındaki fikirlerinin, Ehl-i Sünnet'in ortak mutabakatının dışına çıkmadığı ve mutedil tavrının bir yansıması olduğu söylenebilir. Yazarın mutedil yaklaşımının diğer bir sonucu da muhalif mezheplere yönelik tutumunda kendini gösterir. Eserinde birçok fırkanın görüşünü reddetmek ve onların

²⁷ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 496.

²⁸ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 144-146.

²⁹ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 125-126.

³⁰ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 481-482, 490, 492-493.

iddialarını çürütmek için yoğun çaba harcamakla birlikte Simnânî'nin eleştirilerinin genel olarak hakaret boyutunda olmadığı, mücadelesini daha çok ilmî ve ahlakî sınırlar içerisinde gerçekleştirdiği görülmektedir. Ancak Mu'tezile mezhebi söz konusu olduğunda Simnânî'nin bu çizgisini tam anlamıyla koruyamadığını da ifade etmek gerekir. Simnânî'nin *el-Beyân 'an usûli'l-îmân* isimli eserini genel hatlarıyla "Mu'tezile eleştirisi" şeklinde değerlendirmek gerekmektedir. Bu minvalde Mu'tezile ve mensuplarına yönelik birçok ifadenin eser içerisinde yer aldığı ifade edilmelidir.

3. Ebû Cafer es-Simnânî'nin Mu'tezile Karşıtlığı

Mu'tezile, diğer din kültürlerle kaynaşma sürecinde fikri yönüyle temayüz etmiş, akılcı, özgürlükçü, bireysel, eleştirel ve sorgulayıcı din söylemini benimseyen ve geliştiren bir zihniyet olarak tanımlanmıştır. Temel fikirlerini usul-i hamse şeklinde sunan ve kelâmî-felsefî meseleler üzerinde derinleşen mezhep, akılcı bir tavırla diğer mezheplerden farklı bir yöntem takip etmiştir.³¹ Ebü'l-Hüseyl el-Allâf (öl. 235/849) ile birlikte mezhepleşme adımlarını tamamlayan mezhep, Me'mun döneminde altın çağını yaşamıştır.³² Mihne sonrası süreçte düşüşe geçen ekolün Ebü'l-Hüseyin el-Hayyât (öl. 300/913),³³ Ebû Ali el-Cübbâî (öl. 303/916) ve Ebû Hâşim el-Cübbâî (öl. 321/933) ile toparlanma çabaları tam anlamıyla başarılı olamamıştır.³⁴ Sonraki süreçte Kâdî Abdülcebbâr'ın (öl. 415/1025) ismi ön plana çıkarken mezhep varlığını devam ettirme konusunda siyasetin de etkisiyle Zeydiyye ile yakınlaşma ve bütünleşme sürecine girmiştir.³⁵

Simnânî'nin Mu'tezile karşıtlığı, Eş'arîlik mezhebinin Mu'tezile ile kurmuş olduğu ilişkinin önemli bir halkasını teşkil etmektedir.

³¹ Osman Aydın, *Akılcı Din Söylemi Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*, ed. Halil İbrahim Şimşek – Hasan Yücel Başdemir (Çorum: Hititkitap Yayınevi, 2010), 9.

³² Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebü'l-Hüseyl el-Allaf* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013).

³³ Yunus İbrahimoğlu, *Ebü'l-Hüseyin el-Hayyât ve Mu'tezilî Düşüncenin Savunusu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2023).

³⁴ Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâîler'in Kelâm Sistemi* (İstanbul: İsam Yayınları, 2017).

³⁵ Mutezile hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Çağfer Karadaş, "Mu'tezile Kelâm Okulunun Oluşum ve Gelişim Süreci", *Marife* 3/3 (2003), 7-26; İlyas Çelebi, "Mu'tezile'nin Klasik İslâm Düşüncesindeki Yeri ve Modern Döneme Etkileri", *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2004), 3-24. Mu'tezile-Zeydiyye ilişkisi hakkında bk. Hassan Ansari, "Mu'tezilîliğin Şii Alınlanması (I): Zeydîler", çev. Orhan Şener Koloğlu, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke (İstanbul: Küre Yayınları, 2022), 255-272.

Nitekim mezhebin lideri kabul edilen İmam Eş'arî, Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra hayatını Mu'tezile eleştirisine ağırlık vererek geçirmiştir. Mu'tezile ile hesaplaşma süreci olarak adlandırılan bu dönemde Eş'arî'nin, Mu'tezile karşıtlığını belirgin bir şekilde ortaya koyduğu bilinmektedir. Bu sebeple Eş'arî'nin, Ebû Ali el-Cübbâî'nin *Usûl* adını taşıyan kitabına reddiye yazdığı, nazar ve istidlal gibi konularda Cübbâî'yi eleştirdiği ve tefsir konusundaki eserinin Mu'tezile'nin ilgili konudaki çalışmalarına reddiye mahiyetinde olduğu ifade edilmektedir.³⁶

Eş'arî'nin öğrencileri arasında bulunan Ebü'l-Hasan et-Taberî'nin, Mu'tezilî Cafer b. Harb'ın (öl. 236/850?) fikirlerine yönelik reddiye türünde bir eser yazdığı nakledilmektedir.³⁷ Eş'arîlik ile Mu'tezile arasındaki mücadele çerçevesinde Mu'tezilî isimlerin de çeşitli reddiyeler kaleme aldıkları bilinmektedir. Nitekim Kâdî Abdülcebbâr (öl. 415/1025) *Nakzu'l-lüma'* isimli eseriyle Eş'arî'nin meşhur çalışmasına yönelik eleştiri yazmıştır.³⁸ Eş'arîliğin önemli isimlerinden Bâkullânî (öl. 403/1013) ise bu esere *Nakzu nakzi'l-lüma'* ile karşılık vermiştir.³⁹ Bâkullânî, Bağdat Mu'tezilesine mensup Ebü'l-Hasan el-Ahdeb ve Ebû İshâk en-Nusaybî'nin fiilleri ve ru'yetullah gibi çeşitli konularda tartışmaların içerisinde yer almıştır. Yine İbn Fûrek ve Ebû İshâk el-İsferâyînî gibi isimler Mu'tezilî âlimler ile yoğun tartışmalara girmekten çekinmemiştir. Horasan Eş'arîliği çerçevesinde Mu'tezile ile yoğun tartışmaların yaşandığı ve bunların siyasetin etkisiyle şekillendiği bilinmektedir.⁴⁰ İşte böyle bir iklimde Simnânî, Eş'arîlik-Mu'tezile mücadelesinde Bâkullânî çizgisinin mühim bir takipçisi konumundadır. Simnânî'nin Mu'tezile mezhebine ilişkin değerlendirmelerini; (i) isimlendirme meselesine ilişkin eleştiriler, (ii) şahıs merkezli tenkitler ve (iii)

50 | db

³⁶ İbn Asâkir, *Tebyñü kezibi'l-müfterî*, 130-134. Ayrıca bk. Kalaycı, *Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, 58.

³⁷ Ali b. el-Hasan b. Hibetillah b. Abdullah b. Hüseyin İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dı-maşk*, thk. Muhibbüddîn Ebû Saîd (Beirut: Dâru'l-Fıkr, 1416/1996), 36/339-340.

³⁸ Kâdî Abdülcebbâr'ın kendisi tarafından bu isimle bir eserinin olduğu belirtilmektedir. Kâdî Ebü'l-Hasan Abdülcebbâr, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl: fi'l-imâme*, thk. Mahmud Muhammed Kasım (Kahire: y.y., 1962-1965), 20/2, 258.

³⁹ Takıyüddin İbn Teymiyye, *Kitâbü'n-Nübüvvât*, thk. Abdülaziz b. Salih et-Tavyân (Riyad: Mektebetü Edvâi's-Selef, 1420/2000), 2/260.

⁴⁰ Mehmet Kalaycı, *Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmam-ı Eş'arî ve Eş'arîlik* (Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2019), 112-124. Eş'arîlik-Mu'tezile ilişkisinin daha sonraki dönemlerde Batı'daki seyri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Abdullah Ömer Yavuz, "Seydüddîn el-Âmidî'nin Mu'tezile'ye Yönelik Eleştirileri", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 15/1 (Bahar 2022), 157-192.

Mu'tezile'nin tevhid ile adl düşüncesine merkeze alarak yapılan fikirsel eleştiriler şeklinde genel hatlarıyla üç başlık altında toplamak mümkündür.

3.1. Simnânî'nin İsimlendirme Meselesindeki Eleştirileri

Simnânî'nin eserini genel hatlarıyla "Mu'tezile eleştirisi" olarak tasavvur etmek mümkündür. Nitekim müellif kitabının hemen başında bu çalışmayı, dalalet ve bidat ehli olarak tanımladığı Kaderiyye ve Mu'tezile'ye yönelik olarak kaleme aldığını belirtmiştir.⁴¹ Ehl-i Sünnet kaynaklarında Mu'tezile'nin doğuşuna ilişkin kaydedilen tarihi hadisenin, Simnânî tarafından da kabul edildiği görülmektedir. Bu doğrultuda Simnânî, Mu'tezile'nin ortaya çıkışı çerçevesinde Vâsıl b. Atâ (öl. 131/748) ve Amr b. Ubeyd'in (öl. 144/761) Hasan Basrî'nin (öl. 110/728) meclisinden ayrılmalarına ilişkin anlatıya geleneğine uygun bir şekilde yer vermektedir.⁴²

Müellifin, Kaderiyye ile Mu'tezile kavramlarını birbiri yerine kullandığını ve aralarında bir ayrıma gitmediğini söylemek gerekir. Nitekim Simnânî, "Ehlü'l-kader ve'l-î'tizal" kavramını, Allah'ın kulların fiillerinin yaratıcısı olup olmadığı tartışması bağlamında kullanır.⁴³ Ayrıca o, Allah'ın fiillerini illet ya da hikmet üzere yapması hususundaki görüşlerle ilgili "Mezhebü ehli'l-kader ve'l-î'tizal" ifadesini tercih etmektedir. Simnânî'nin hem Mu'tezile içerisindeki Bağdat-Basra ayrımına dikkat etmesi hem de Kaderiyye ve Mu'tezile kavramlarını birbiri yerine kullandığına ilişkin birçok değerlendirmesi söz konusudur. Mu'tezilî isimlerin aralarındaki farkları ön plana çıkarma gayesini taşıdığı izlenimiyle birlikte "Kaderiyyetü'l-Bağdadiyyin", "Mezhebü'l-Basriyyin", temânu delili bağlamında "Kaderiyyetü'l-Bağdadiyyin", kelam ve irade sıfatı konusunda Mu'tezile'nin Bağdat ve Basra kolları, Allah'ın kadim iradesiyle mürid olduğunu ifade ederken "Kaderiyyetü'l-Bağdadiyyin" ve "Kaderiyyetü'l-Basriyyin", "Mu'teziletü Bağdad ve Kaderiyyetü'l-Bağdad" kavramları, Simnânî tarafından eser boyunca sıklıkla kullanılmış-

⁴¹ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 31.

⁴² Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 492-493. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Galip Türcan, "Mu'tezile'nin Ortaya Çıkışı Bağlamında Dinî ve Sosyo-Kültürel Çevre", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42/1 (2019), 43-74.

⁴³ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 209-210, 270. Simnânî'nin Kaderiyye ve türevlerine ilişkin kullanımları için bk. Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 68, 70, 85, 88, 135, 171, 172, 181, 383, 422, 562.

tır.⁴⁴ Bu ayrımın Mu'tezile âlimler tarafından da kabul gördüğü ve buna ilişkin eserler kaleme alındığı bilinmektedir.⁴⁵ Bunların dışında konu bağlamında müellifin, Kaderiyye ve Mu'tezile'nin tamamı ya da çoğunluğu anlamında "meâşiru'l-Kaderiyye" ve "ammetü'l-Kaderiyye" kavramlarını, mezhebin erken dönemlerindeki âlimler için "kudemâi'l-Kaderiyye" istilahını kullandığı görülmektedir.⁴⁶

Simnânî'nin Kaderiyye kavramı hakkındaki değerlendirmeleri mezheplerin isimlendirilmesi çerçevesinde zikre değerdir. Nitekim müellif, "Kaderiyye şeklinde isimlendirilmelerinin vücûbu" başlığı çerçevesinde kavramın ümmet tarafından onları zemmetmek için kullanıldığı konusunda herhangi bir ihtilafın bulunmadığını ifade etmiştir. Konuyla ilgili birçok rivayet aktaran Simnânî, bu hususla ilgili ayrıntıları *Tabakât fi'l-kader* isimli eserinde ele aldığını belirtir.⁴⁷ Yazmış olduğu diğer eserler hakkında bilgi edindiğimiz bu pasaj, aynı zamanda Simnânî'nin zikredilen konuya ne kadar önem atfettiğini göstermesi açısından da kıymetlidir. Ayrıca bahsedilen meseleye ilişkin sadece kendileri arasında değil, diğer mezhep müntesipleri hatta diğer dinlere mensup isimler arasında dahi ihtilaf bulunmadığına yer verilmektedir. Bir fakihe, hadis ashabına, Râfizî'ye, Hâricî'ye, Yahûdî'ye, Nasrânî'ye ya da Mecûsî'ye, "Kaderî kimdir?" şeklinde bir soru sorulsa, bunların tamamı soruya Mu'tezilî isimleri işaret ederek cevap verir. Ona göre soruya muhatap olan kişinin; Râfizî, İbâdî, İsmâilî, Yahûdî, Hıristiyan ya da onların dışında bir kişiyi göstermesi ise mümkün değildir.⁴⁸

Kaderiyye kavramı, İslam düşüncesi içerisinde özellikle muhalifleri tarafından Mu'tezile mezhebine isim olarak tercih edilmiştir. İslam mezhepleri tarihinde mezheplerin kendi mensupları ve muhalifleri tarafından farklı kavramlarla isimlendirildikleri bilinmektedir. Bunun da ötesinde aynı kavramın iki farklı kesim tarafından olumlu ve olumsuz anlam içerikleriyle sahiplenildiği görülmektedir. Bu

⁴⁴ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 80, 82, 128, 152-153, 345, 346, 451.

⁴⁵ Ebû Reşîd en-Nisâbüri, *el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*, thk. Ma'n Ziyâde – Rıdvân es-Seyyid (Trablus: Ma'hedü'l-Enmâi'l-Arabî, 1979). Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Murat Akın, "Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Ayrılmasına Etki Eden Sebepler", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2013), 271-295; Mahfuz Geylani, *Mu'tezile'nin Basra ve Bağdat Ekollerine Ayrılış Süreci* (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2018).

⁴⁶ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 90, 127, 251, 435, 470, 591.

⁴⁷ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 598-599.

⁴⁸ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 601.

çerçeve de özellikle Ehl-i Sünnet âlimleri “kaderi inkâr ettikleri” iddiasıyla eserlerinde Mu‘tezile mezhebi için Kaderiyye isimlendirmesine sıklıkla başvurmuştur. Simnânî de eserinde bu kullanımı benimseyerek kendinden önceki hocalarının tavrını/geleneğini devam ettirmiştir. Ancak Mu‘tezile mezhebi mensuplarının bu isimlendirmeye karşı çıktığı görülmektedir. Nitekim Kâdî Abdülcebbâr, bu isimlendirmenin kaderi inkâr eden için değil; aksine onu kabul edenler için kullanılmasının daha doğru olacağını belirterek “cebr” ve “teşbih” görüşünü benimseyenlerin Kaderiyye kavramı ile isimlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. “Kaderiyye bu ümmetin Mecûsileridir.” şeklindeki rivayetten hareketle Kâdî Abdülcebbâr, Cebriyye ile Mecûsîlik arasında ilişki kurarak bu kavramın cebr görüşünü savunanlar için kullanılmasının gerekliliğine işaret etmektedir.⁴⁹

Zikredilen kavramların yanında Simnânî'nin, Mu‘tezile fırkası ve Mu‘tezilî âlimler için kullandığı olumsuz içeriğe sahip bazı ıstılahların üzerinde durulması gerekmektedir. Bu minvalde Simnânî'nin doğrudan “Nâbitetü'l-Kaderiyye” kullanımı ve Hüseyin b. Ali el-Basrî'den (öl. 369/980) söz ederken “Nâbitetü'l-Kaderiyye'den” olduğuna dair ifadesinden söz edilebilir.⁵⁰ Nâbite kavramı genel hatlarıyla Mu‘tezile tarafından Ashab-ı Hadis'i eleştirirken kullanılan bir terim olarak kabul edilir. Özellikle Câhız ve Hayyât tarafından kavramın çok sık kullanıldığı görülmektedir.⁵¹ Hatta Câhız'ın *Risâle fi'n-nâbite* ismiyle bir eser kaleme aldığı da bilinmektedir.⁵² Nâbite, inanç konularında aklî istidlale başvurmadıkları için Haşviyye kavramı ile birlikte Ashab-ı Hadis'e yönelik olarak kullanılan küçültücü bir isimdir. Ancak kavramı, farklı geleceğe mensup isimlerin muhalif gördükleri isim ve mezhepleri eleştirmek için “yeni yetme” anlamına gelecek şekilde kullandıkları

⁴⁹ Kâdî Ebû'l-Hasan Abdülcebbâr, *Şerhu usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1416/1996), 772-779. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Hilmi Karaağaç, “Kaderiyye/Mu‘tezile'nin Mecûsîlikle İthamının Teolojik Arka Planı”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 13/1 (2015), 191-212.

⁵⁰ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 378, 404-405.

⁵¹ Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, “Kitâbü Halki'l-Kur'ân”, *Cedelü't-tenzîl mea kitâbi halki'l-Kur'ân li'l-Câhız*, mlf. Reşid el-Hayyûn (Köln, Menşûrâti'l-Cümel, 2000), 178, 184; Ebû'l-Hüseyin Abdaurrahman b. Muhammed b. Osman el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-red alâ İbni'r-Ravendî el-mülhid*, thk. H. S. Nyberg (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Misriyye, 1344/1925), 18, 27, 69, 75, 89, 139, 144-145, 156.

⁵² Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, “Risâle fi'n-nâbite”, *Resâilü'l-Câhız*, mlf. Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1384/1964), 2/7-23.

anlaşılmaktadır. Simnânî'nin bu kullanımını da Mu'tezile'nin ya da Kaderiyye'nin İslam geleneğinde sonradan ortaya çıkmış fikirlere sahip olmalarıyla ilişkilendirilebilir. Sonuç olarak her iki mezhebe mensup âlimlerin birbirlerine yönelik olarak hakaret kastıyla aynı kavramı kullandığı söylenebilir.

Özellikle iman konusu bağlamında Mu'tezile ile Hâricîler arasındaki benzerliği⁵³ vurgulama ihtiyacı hisseden Simnânî, bu irtibatı kullandığı kavramlarla sağlamlaştırmaktadır. Bu çerçevede onun Eş'arî'den aktararak "Mu'tezile gevşek/mehânîs Hâricîler'dir." ifadesini tercih ettiği görülmektedir. Bu ifade, eserin farklı bir bölümünde doğrudan Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'ye atfedilmektedir.⁵⁴ Her ne kadar Simnânî, Eş'arî'ye atfederek aktarsa da kendisinden önce kavramın, Abdülkâhir el-Bağdâdî tarafından kullanıldığı bilinmektedir.⁵⁵ Ameli iman kapsamında değerlendiren Hâricîlik ile Mu'tezile arasındaki ilişkiye dikkat çeken Simnânî'nin toplumda Hâricîlere yönelik var olan tepkiye Mu'tezile'yi de dâhil etme çabası içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca insanların günahlarının ve sevaplarının takip edilerek mümin mi yoksa kâfir mi oldukları ya da elmenzile beyne'l-menzileteyn konusu kapsamındaki Mu'tezile mezhebinin yaklaşımından hareketle Simnânî tarafından "Muhassalu'l-Kaderiyye" istilahının kullanıldığı görülmektedir. Veznedar, tahsil-dar gibi anlamlara sahip kavram,⁵⁶ ameli iman kapsamında değerlendirmelerinin bir neticesi olarak müellif tarafından tercih edilmiştir.⁵⁷ Simnânî, husun ve kubuhun kaynağının akıl olduğuna ilişkin görüşleri bağlamında Mu'tezile ve Kaderiyye'den bazıları için bilgiçlik taslayan anlamında "mütehazlik" kavramını kullanmaktadır. Aynı konu çerçevesinde Simnânî, Cübbâî (öl. 303/916) için "müdehsim" ifadesini tercih etmektedir.⁵⁸ Müdehsim, ahlakî açıdan zayıf, basit insanları nitelemek için kullanılan bir kavramdır. Mü-

54| db

⁵³ Muharrem Akoğlu, "Entelektüel Mu'tezile'de Bedevî Etki", *Bilimname* 20/1 (2011), 7-24.

⁵⁴ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 492-493, 558.

⁵⁵ Ebü Mansûr Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Ali Beydûn (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1971), 82. Fiğlalı eserin tercümesinde bu kavramı "kaypak" şeklinde Türkçe'ye aktarmıştır. Abdülkadir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), 86.

⁵⁶ Ebü'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 11/153-155.

⁵⁷ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 531.

⁵⁸ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 375, 558.

dehsim, özellikle ahlakî açıdan kötü kadınları tanımlarken kullanılan bir terim olarak kaydedilmektedir.⁵⁹ Simnânî tarafından Mu'tezile için "dâllîn" ifadesinin de tercih edildiğini ve bu kapsamda onların sapkın bir fırka olarak kabul edildiklerini belirtmek gerekir.⁶⁰ Son olarak Mu'tezile karşısında konumlandığı Ehl-i Sünnet ya da Ehl-i hak düşüncesi için "ümme'tü'l-masume" tercihi, düşünce dünyasına ışık tutması bakımından önemlidir.⁶¹

Kavramsal tenkitlerin yanı sıra Simnânî tarafından Mu'tezile çeşitli gruplarla ilişkilendirilerek eleştiriye tabi tutulmuştur. Bu minvalde onun tarafından Mu'tezile ile tenasüh ehli ve Seneviyye arasındaki paralelliklerin vurgulandığı görülmektedir.⁶² Özellikle kötü fiillerin yaratıcısının insan olduğu şeklindeki yaklaşımları sebebiyle Mu'tezile'nin, Seneviyye'ye benzetildiği anlaşılmaktadır. Ehl-i Sünnet âlimlerinin ve İbnü'r-Râvendî (öl. 301/913) gibi Şîfî düşünürlerin Mu'tezile için Seneviyye ve madûma ezellilik atfettikleri iddiasıyla Dehriyye kavramlarını kullandığı bilinmektedir.⁶³ Bu yaklaşım, Mu'tezile isimleri bahsedilen konuyla ilgili olarak fikirlerini açıklamaya ve bu iddiaları reddetmeye mecbur bırakmıştır. Nitekim Kâdî Abdülcebbar'ın eserlerinde bu sebeple Senevî görüşleri eleştirdiği ve Seneviyye'nin içerisindeki ekoller hakkında bilgi verdiği görülmektedir.⁶⁴

3.2. Simnânî'nin Şahıs Merkezli Eleştirileri

Simnânî'nin "bir yaratıcının ispatı konusunda Kaderiyye'nin acizi" başlığında olduğu gibi genel eleştirilerin yanı sıra Mu'tezile mezhebine mensup isimlere doğrudan yer vererek onlar üzerinden de görüş ve eleştirilerini ifade ettiği görülmektedir. Mu'tezile'nin önemli isimlerinden birçoğuna yer veren Simnânî, diğerlerine nazaran Cübbâîlere daha fazla yer vermektedir. Eş'arî ile Cübbâî'nin

⁵⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'arab*, 12/212.

⁶⁰ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 356.

⁶¹ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 183.

⁶² Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 413, 424, 425, 430.

⁶³ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İsam Yayınları, 2014), 156, 158-159. İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile ile Seneviyye arasında kurduğu irtibat için bk. Mustafa Sinanoğlu, "Seneviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/521-522.

⁶⁴ Eserinin bir cildini ayırdığı İslam dışı fırkalarla ilgili bölümde Seneviyye'nin iddialarına cevap vermektedir. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd*, 5/9-15, 22-35. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Dalkılıç, "Kâdî Abdülcebbar'a Göre Seneviyye ve Ekolleri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2013), 159-180.

yaşamış olduğu tartışmaların bu yoğunlukta etkisi büyüktür. Bununla bağlantılı olarak onun, Eş'arî'nin Cübbâî'yi ilzam ettiği ona karşı galip geldiği değerlendirmeleri de söz konusudur. Eş'arî ile Cübbâî arasındaki bir tartışmaya değinen Simnânî, Cübbâî'nin sözlerini, Hristiyanların Meryem hakkındaki fikirlerinden esinlenme şeklinde değerlendirmiştir.⁶⁵ Ancak Simnânî'nin Cübbâî ile Eş'arî arasında gerçekleştiği varsayılan meşhur "üç kardeş"⁶⁶ anlatısına yer vermediği görülmektedir. Ebû Ali el-Cübbâî'ye dair birçok bilgi kaydeden Simnânî, oğlu Ebû Hâşim el-Cübbâî (öl. 321/933) ismine de "İbnü'l-Cübbâî" şeklinde farklı konular çerçevesinde yer vermektedir. Baba-oğul Cübbâîler bağlamında Simnânî, Ebû Ali el-Cübbâî'nin, oğlu ve Mu'tezile'nin çoğundan farklı bir kanaate sahip olduğuna dair rivayet aktarmaktadır. Ayrıca o, temânu delilini sağlamlaştırma hususunda Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin çabalarına da dikkat çekmektedir.⁶⁷

Cübbâîlerin yanı sıra Mu'tezile'nin erken dönemlerinden başlayarak Simnânî'nin yaşadığı döneme kadar mezhep mensuplarından birçoğu hakkında *el-Beyân* içerisinde atıf bulunmaktadır. Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd bu isimlerin başında gelmektedir.⁶⁸ Aynı şekilde eser içerisinde Hz. Peygamber'in Kur'an dışındaki mucizelerini reddetmeleri çerçevesinde Nazzâm (öl. 231/845), Câhız (öl. 255/869) ve Abbâd b. Süleyman es-Saymerî'nin (öl. 250/864) isimlerinin zikredildiğini belirtmek gerekir.⁶⁹ Mu'tezile mezhebinin asıl kurucusu kabul edilen Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (öl. 235/850) da Simnânî'nin gündemine aldığı isimlerdendir.⁷⁰ Simnânî ayrıca Ebü'l-Hüzeyl b. el-Allâf dışında Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd dâhil tüm Mu'tezilî isimlerin, imanın tanımını konusunda fikir birliği içerisinde hareket ettiklerini ifade etmektedir.⁷¹ Simnânî'ye göre Ebü'l-Hüzeyl b. el-Allâf, seleflerinden farklı olarak bütün taat ve farzların yanına nafileleri de eklemiş gibi görünmektedir. Kâdî Abdülcebbâr'ın ifadelerinden Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın imanı, farz ve nafile gibi bütün taatleri yerine getirmek ve kötülüklerden sakınmak şek-

⁶⁵ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 247-248, 451, 474.

⁶⁶ Kayhan Özaykal, "Üç Kardeş Meselesi ve İlahî Adaletin İmkânı", *Din ve Felsefe Araştırmaları* 4/8 (2021), 158-188.

⁶⁷ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 354-355, 356, 358, 378, 391, 393, 414-415, 435, 445, 448-449, 494-495, 360, 79.

⁶⁸ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 481-482, 589.

⁶⁹ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 48, 212, 292, 414-415, 447, 453, 588, 602.

⁷⁰ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 404-405.

⁷¹ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 481-482.

linde tanımladığı anlaşılmaktadır.⁷² Ancak Simnânî, Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın iman tanımını doğru bir şekilde aktarmasına rağmen onun bu konuda tek kaldığını belirterek hata etmiş gibi görünmektedir. Nitekim Hişâm b. Amr el-Fuvatî, Abbâd b. Süleyman es-Saymerî ve Kâdî Abdülcebâr gibi isimler de iman tanımında nafilere yer vermiştir.⁷³

Yukarıda zikredilen isimlere ilaveten Simnânî, fiilden önce kudretin var olup olmadığı konusu bağlamında Ebü'l-Kâsım el-Ka'bî el-Belhî (öl. 319/931) ismine atıfta bulunmaktadır.⁷⁴ Simnânî'nin bu isimler dışında arazların inkârı meselesiyle ilişkili olarak Ebû Bekr el-Esam (öl. 200/816), lütuf ve aslah başlığı içerisinde Bişr b. Mu'temir (öl. 210/825), tevellüd konusu çerçevesinde Sümâme b. Eşres es-Nemîrî (öl. 213/828) ve ashâbı ile Muammer b. Abbas es-Sülemî (öl. 215/830), lütuf ile iman arasındaki ilişki konusunda Cafer b. Harb (öl. 236/851) ile Cafer b. Mübeşşir (öl. 234/849) ve son olarak âm-hâs/umum-husus kavramları hakkındaki başlık içerisinde Ebü't-Tayyib el-Hâlidî el-Basrî (öl. ?) ismine değindiği görülmektedir.⁷⁵

3.3. Simnânî'nin Tevhid ve Adl Görüşü Çerçevesindeki Fikirsel Eleştirileri

Simnânî'nin Mu'tezile ya da Mu'tezilîliği benimseyen isimler çerçevesinde eleştirilerde bulunduğu konular hakkında bilgi vermek gerekir. Genel hatlarıyla Mu'tezile eleştirisi şeklinde planlanan eser, birçok konuya yer vererek Mu'tezile mezhebi hakkında Eş'arî bakış açısıyla geniş ölçekli bir fotoğraf sunmaktadır. Bu çerçevede bilgi konusundan başlayarak günahlarla ilgili hususlara kadar Simnânî'nin, Mu'tezile ile ilgili değerlendirmeler yaptığı görülmektedir. "ma'dûmun şey olduğu" konusu çerçevesinde Kaderiyye kavramına değinen Simnânî, bu iddiayı çürütmek için yoğun bir çaba içerisine girer. Aynı şekilde "âlemin hudusu" çerçevesinde Kaderiyye'nin fasit yöntemlerine yer verir.⁷⁶ Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile ara-

⁷² Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu usûli'l-hamse*, 478.

⁷³ Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*, thk. Ahmed Câd (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1430/2009), 156-159; Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu usûli'l-hamse*, 478, 492. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Recep Önal, "İman ve Mahiyeti Konusunda Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet Polemiği", *On-dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (2015), 121-146.

⁷⁴ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 321.

⁷⁵ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 212, 292, 345, 354-355, 358, 359, 517.

⁷⁶ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 39-46, 57-59, 62-64.

sındaki tartışma konularından biri de “ma’dûmun şeyliği” meselesidir. Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından mutlak yokluk olarak değerlendirilen ma’dûm, Allah’ın ilim sıfatını noksan hale getireceği ve ancak Allah’ın yarattığı varlıkları yarattıktan sonra bilmesine neden olacağı için Mu’tezile tarafından kabul edilmemiştir. Mu’tezile mezhebi ise kendi aralarında bazı farklılıklar söz konusu olmasına rağmen çoğunluğu itibariyle ma’dûmun şey olduğu hususunda birleşmiştir. Mu’tezile mezhebi içerisinde Hayyât’ın bu konuyla ilgili fikirlerinin, öne çıkan temel görüşü olduğu ifade edilmektedir.⁷⁷

Yaratıcının kıdemi ve tevhid konusunda Kaderiyye’nin delillerinin yetersizliğine atıfta bulunan Simnânî, cüzün parçalanmayan en küçük parça olduğunu düşünmektedir. Mu’tezile’nin bu konudaki görüşü ise Simnânî tarafından “Aristo’nun âlemin kıdemi ile ilgili ifadelerinin aynısı” şeklinde değerlendirilmiştir.⁷⁸ Temânu delilinin yetersizliği çerçevesinde Mu’tezile hakkında bilgi veren müellif, konuyla ilgili olarak Ebû Hâşim el-Cübbâî’nin delili sağlamlaştırma çabalarına da dikkat çekmektedir.⁷⁹ Simnânî’nin de bahsettiği gibi Ebû Hâşim el-Cübbâî’nin bu delile yönelik eleştirilerinin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim o, delili yetersiz bularak Allah’ın birliği konusunda mutlak olarak aklî bir delilin bulunmadığını ve iki ilahın varlığı durumunda her ikisinin de ittifak edebileceğini belirtmiştir. Buradan hareketle temânu delilinin kesin bir sonuç vermeyeceğini söylemiştir.⁸⁰

Simnânî’nin üzerinde ısrarla durduğu konular arasında Allah’ın sıfatları ilk sıralarda yer almaktadır. Müellifin, Allah’ın vahdaniyeti konusunda Mu’tezile’nin müteahhirinine atıf yaptığı görülmektedir.⁸¹ Aynı çerçevede Simnânî, Mu’tezile’nin Allah’ı zatıyla kâdir ve âlim kabul ettiğini bundan dolayı Allah’ın ilim, kudret, hayat, sem,

⁷⁷ Muzaffer Barlak, “Mu’tezile’de Ma’dûm Anlayışı: Ebû Reşîd en-Nisâbü’rî Örneğinde Bir İnceleme”, *Eskiye* 41 (Eylül 2020), 653-678; Ömer Ali Yıldırım, “Ma’dûm ve Mümkün: Mûtezile’nin “Ma’dûm ve İbn Sînâ’nın “Mümkün” Kavramı Üzerine Değerlendirmeler”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 30 (2013), 81-107; Şerafettin Gölçük, “Hayyât, Ebû’l-Hüseyn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/103-105.

⁷⁸ Simnânî, *el-Beyân ‘an usûli’l-îmân*, 73, 75, 48, 64.

⁷⁹ Simnânî, *el-Beyân ‘an usûli’l-îmân*, 77, 79.

⁸⁰ Ebû’l-Mu’în Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tebîrâtü’l-edille fî usûli’l-dîn*, thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993), 1/115. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Fatih İbiş, “Temânu’ Dışında Alternatif Bir Tevhit Delili: Mekânsızlıkta İki Mekânsız Tanrı”, *Kader* 21/2 (2023), 826-833.

⁸¹ Simnânî, *el-Beyân ‘an usûli’l-îmân*, 83-84.

basar, kelim ve irade sıfatlarını reddettiğini belirtmektedir. Simnânî, Allah'ın kadim ve âlim sıfatlarının zatı ile kaim olduğu fikrine karşı çıkmaktadır.⁸² Genel hatlarıyla sıfatları inkâr ettikleri iddiasıyla muhalifleri tarafından "Muattıla" şeklinde isimlendirilen Mu'tezile'nin sıfat anlayışının, Simnânî tarafından doğru bir şekilde resmedildiği söylenebilir. Nitekim Mu'tezilî âlimler arasında bazı farklar olmakla birlikte Mu'tezile mezhebinin doğrudan sıfatları inkâr etmekten ziyade zat-sıfat ilişkisi çerçevesinde Allah'ın zatı ile kaim sıfatları kabul ettiği bilinmektedir.⁸³

Bunların yanı sıra müellifin değindiği konular arasında husun-kubuh tartışmaları, bunun sem ve tevkif ile mi yoksa akıl yoluyla mı bilineceği konusu yer almaktadır.⁸⁴ Allah'ın gözlerle görülmesi (ru'yetullah) konusunu uzun uzadıya tartışan müellif, Müslümanların, fıkıh âlimlerinin ve Ashab-ı Hadis imamlarının bu konuda ittifak ettiğini söyleyerek Mu'tezile'nin konuyla ilgili görüşlerini reddetmektedir.⁸⁵ Mu'tezilî düşünce, Allah'ın bir mekân ve cihette yer almamasın mümkün olmadığını belirterek Allah'ın hem dünyada hem de ahirette görülemeyeceğini düşünmektedir.⁸⁶

db | 59

Simnânî'nin Mu'tezile eleştirisi çerçevesinde kulların fiilleri ve Allah'tan başka yaratıcı olup olmadığı konusunu gündeme getirdiği görülmektedir. Simnânî'ye göre Allah'tan başka ilah, râzık ve ma'bûd olmadığı gibi Allah'tan başka hâlık olmadığı konusunda da ümmet ittifak etmiştir. Ona göre Cübbâî bahsedilen konudaki ihtilafı başlatana kadar, Kaderiyye'nin selefi de bu fikri kabul etmiştir. Simnânî tarafından Cübbâî, "sinek, böcek ya da mikrobun yaratıcı olduğu" fikrine sahip bir isim olarak kabul edilmektedir. Bundan dolayı ona göre Allah'tan başka çok hâlık vardır.⁸⁷ Aynı konu bağ-

⁸² Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 114.

⁸³ Tâcüddin Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Muhammed Abdülkadir el-Fâdîlî (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1426/2006), 39-40. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Erkan Bulut, "Mu'tezile ve Filozofların Allah'ın Sıfatları Hakkındaki Görüşlerinin Mukayesesi", *Turkish Research Journal of Academic Social Science* 5/1 (2022), 1-16.

⁸⁴ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 371.

⁸⁵ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 89.

⁸⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu usûli'l-hamse*, 232-277. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Pakiç, "Rü'yetullah ile İlişkilendirilen Âyetlerin Mu'tezilî Okuma Biçimi (Kâdî Abdülcebbâr ve Zemahşerî Örneği)", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2 (2001), 55-79.

⁸⁷ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 234-235.

lamında Simnânî'nin, kulun cezayı hak etmesi hususunda Mu'tezile'yi eleştirdiği görülmektedir.⁸⁸

Mu'tezile'nin tevellüd konusu çerçevesinde eşyanın tabiatına ilişkin görüşleri ve hâtır/havatır hususundaki fikirleri Simnânî'nin eleştirdiği konular içerisindedir.⁸⁹ Simnânî'nin Mu'tezile eleştirisi çerçevesinde iman meselesini de gündeme getirdiği görülmektedir. İmanı tasdik olarak tanımlayan Simnânî, dil bilginlerinin bu konuda fikir birliğine vardığını belirtir. Simnânî, Mu'tezile'nin bütün taat ve emirlerin terkinini iman kapsamında değerlendirmesini eleştirerek, günahlar hakkındaki üç durum ve günahların sınıflandırılması meselesine yer vermektedir.⁹⁰

Bütün bunlara ek olarak Simnânî'nin, Ehl-i Sünnet'in itikadî esasları arasında yer alan bazı konular üzerinden Mu'tezile'ye yönelik eleştirilerini sıraladığı görülmektedir. Özellikle onun tarafından Kaderiyye'nin "nebinin ümmetinden günahkâr olanlara şefaate edemeyeceğine" ilişkin görüşleri ve bazılarının şefaati, "bir günahı affetme şeklinde değil, sadece müminlerin derecesini arttırma yetkisi" şeklinde değerlendirmesi söz konusu edilmektedir.⁹¹ Mu'tezilî âlimler genel hatlarıyla tevhid, vaad-vaîd ve adalet prensiplerine aykırı olduğundan şefaati günahkârların bağışlanması şeklinde değil; sadece müminler için cennette makamın yükseltilmesi olarak değerlendirmiştir.⁹²

Simnânî; kabir azabı, kabir nimetleri, ölümden sonra gelen iki meleğin varlığı ve hak olduğu, maktulün eceli çerçevesindeki tartışmalar, helal ve haram yolla rızık, fiyatların Allah veya Sultan tarafından belirlenmesi, salihlerin keramet sahibi oluşu, sihrin hakikati ve cinin varlığı gibi birçok konu üzerinden fikirlerini açıklayarak Mu'tezile'nin görüşlerini reddetmektedir.⁹³ Simnânî'nin zikredilenler konular ile ilgili Mu'tezilî görüşleri her zaman doğru bir şekilde resmettiğini söylemek mümkün değildir. Bunun için yapılması gereken, ilgili konularda Mu'tezilî kaynakların yaklaşımını ortaya

⁸⁸ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 254.

⁸⁹ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 286-287, 391.

⁹⁰ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 481-482, 505, 527.

⁹¹ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 535.

⁹² Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu usûli'l-hamse*, 687-693; a.mlf., *Fazlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuâd Seyyid (Beirut: Dâru'l-Fârâbî, 1439/2017), 170-177. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Taşdelen, "Mu'tezile'de Şefaate Anlayışı", *Sosyal Bilimler Dergisi* 5/10 (2015), 81-101.

⁹³ Simnânî, *el-Beyân 'an usûli'l-îmân*, 557, 566, 571, 574, 578, 584, 587.

koymaktır. Nitekim kabir azabını reddettikleri şeklinde genel bir kabul olan Mu'tezile'nin, kabir azabı konusunda tek bir çizgide hareket etmemiş olsa da mezhep içerisinde kabir azabını kabul edenlerin varlığı dikkat çekmektedir. Hatta Kâdî Abdülcebbâr, Mu'tezile mezhebi için kabir azabını reddettiklerine yönelik tutumun İbnü'r-Râvendî'nin ithamı olduğunu ifade etmektedir.⁹⁴ Simnânî örneğinde olduğu gibi muhalifleri tarafından mezheplerin olduklarından farklı resmedildiği sıklıkla karşılaşılan bir durumdur.

Sonuç

Ebû Cafer es-Simnânî, Hanefî-Eş'arî kimliğiyle İslam düşüncesinin erken dönemi ve özellikle Eş'arî gelenek açısından istisnai ve önemli bir âlimdir. Simnânî ile ilgili bu çalışmanın sonuçları arasında "herhangi bir mezhep içerisindeki farklı tonların dikkate alınmasının gerekliliği" yer almaktadır. Buna bağlı olarak Simnânî'nin, "Bâkılânî ekolünün" bir mensubu olarak Batı bölgesindeki Eş'arî düşüncenin aydınlatılmasında mühim bir isim olduğu tespit edilmiştir. Aynı minvalde mezhepler ve bilhassa Eş'arîlik hakkındaki değerlendirmelerin, mezhep içerisindeki farklı damarları görmezden gelerek yapılmaması gerektiği neticesine ulaşılmıştır. Mezhepler arası ilişki üzerinden tespitler yapılırken, İbn Hazm-Simnânî özelinde olduğu üzere iki isim ya da iki mezhep arasındaki karşıtlıkların sebebi ve sonuçlarının dikkate alınmasının gerekliliği çalışmanın neticeleri arasında zikredilmelidir.

Simnânî'nin, bu çalışmanın bir sonucu olarak *el-Beyân 'an usûli'l-îmân ve'l-keşf 'an temvîhâti ehli't-tuğyân* adını taşıyan kitabıyla Eş'arîlik-Mu'tezile mücadelesi bağlamında zikre değer bir isim olduğu tespit edilmiştir. Simnânî, birçok Mu'tezilî isim ve konu üzerinden yapmış olduğu değerlendirmelerle Eş'arîlik-Mu'tezile ilişkisine katkı sağlamıştır. Mu'tezile mezhebine yönelik "nâbite", "mehânîs", "muhasal", "müdehsim" ve "mütehazlik" gibi kavramları kullanmasıyla dikkat çeken Simnânî, çeşitli argümanlar üzerinden Mu'tezile eleştirilerini kaleme almıştır. Mu'tezile ile Hâricîlik arasındaki benzerliklere vurgu yapan müellif, aynı şekilde çeşitli konular bağlamında Mu'tezile ile Seneviyye arasındaki paralellikle-

⁹⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu usûli'l-hamse*, 730-734. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Murat Akın, "Mu'tezile'ye Göre Kabir Azâbı", *Diyanet İlmî Dergi* 53/4 (2017), 151-177; Ekrem Uysal, "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı", *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 1/2 (2017), 68-79.

re değinmiştir. Simnânî'nin, Ehl-i Sünnet'e muhalifleri tarafından verilen Cebriyye, Mücbire ve Haşviyye gibi kavramların ve Mu'tezile mezhebi için kullanılan Kaderiyye kavramına dair açıklamalarını, yanlı ve taraflı olduğunu da belirterek mezheplerin isimlendirilmesi çerçevesinde kabul etmek gerekir. Simnânî'nin eserinde çizdiği Mu'tezilî portrenin, diğer birçok müellifin eserinde de görüldüğü üzere kendi kaynakları ile karşılaştırıldığında bazı hataları barındırdığı da söylenmelidir.

Simnânî'nin Mu'tezile mezhebiyle alakalı fikirlerine ek olarak, Eş'arîlik ve Ehl-i Sünnet hakkındaki yaklaşımının da tespit edildiği ve müellifin Mu'tezile karşıtlığının bir sonucu olarak Ehl-i Sünnet dairesini geniş bir şekilde çizdiği söylenebilir. Simnânî'nin, Ebû Hanife ve Mâlik b. Enes gibi Ehl-i Sünnet'in liderlerine yapmış olduğu atıflar, bunun bir sonucu olarak kabul edilmelidir. Ayrıca tevil başta olmak üzere birçok konudaki fikirleriyle Bağdat ve batısındaki bakış açısının, Simnânî'nin yaklaşımını etkilediği tespit edilmiştir. Ebû Cafer es-Simnânî ve ailesinin sahip olduğu Hanefî-Eş'arî kimliği, İslam düşüncesindeki mezhepler arasındaki varsayılan genel kabullerin sorgulanmasını gerektirmektedir. En azından zikredilen tespit, Hanefî-Mâtürîdî ve Şâfiî-Eş'arî birlikteliğine ilişkin genellemelerin bazı isimler üzerinden delindiğini göstermektedir. Bu çalışmanın devamı niteliğinde Hanefî-Eş'arî birlikteliğinin diğer örnekleri, ayrıntıları ve hangi coğrafyalarda var olduğunun ve Simnânî'nin diğer mezhep ya da ekollere yönelik yaklaşımı ile fikirlerinin kelâmî açıdan incelenmesinin farklı ve müstakil çalışmalarda gündeme getirilmesi gerekmektedir.

62 | db

Kaynakça

- Abdülazîz b. Reşîd el-Eyyûb. "Mukaddime". 1-28. *el-Beyân 'an usûli'l-îmân ve'l-keşf 'an temvîhâti ehlî't-tuğyân*. mlf. Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Muhammed es-Simnânî. Kuveyt: Dâru'z-Ziyâ, 1435/2014.
- Akın, Murat. "Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Ayrılmasına Etki Eden Sebepler". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2013), 271-295.
- Akın, Murat. "Mu'tezile'ye Göre Kabir Azâbı". *Diyanet İlmî Dergi* 53/4 (2017), 151-177.
- Akoğlu, Muharrem. "Entelektüel Mu'tezile'de Bedevî Etki". *Bilimname* 20/1 (2011), 7-24.
- Akpınar, Ömer Faruk. "Ebû Zer el-Herevî'nin Hayatı ve İlmî Kişiliği". *Bilimname: Düşünce Platformu* 37/1 (2019), 725-757.
- Alimoğlu Sürmeli, Zeynep - Bağlıoğlu, Ahmet. "Eşarî Gelenekte Kerrâmiyye Tenkidi: İbn Fûrek, Bağdâdî ve İsfereyînî Örneği". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2017), 183-211.

- Ansari, Hassan. "Mu'tezilliliğin Şiî Alımlanması (I): Zeydîler". çev. Orhan Şener Koloğlu. 255-272. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*. ed. Sabine Schmidtke. İstanbul: Küre Yayınları, 2022.
- Aydınlı, Osman. *Akılci Din Söylemi Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*. ed. Halil İbrahim Şimşek – Hasan Yücel Başdemir. Çorum: Hititkitap Yayınevi, 2010.
- Aydınlı, Osman. *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebû'l-Hüzeyl el-Allaf*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Ayğın, Fadıl. "Eş'arî Kelâmının Sistemleşmesine Katkıları Bakımından Ebû İshâk el-İsferâyî". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2012), 7-28.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark beyne'l-frak*. thk. Muhammed Ali Beydûn. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1971.
- Bağdâdî, Abdülkadir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fıglalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014.
- Barlak, Muzaffer. "Mu'tezile'de Ma'dûm Anlayışı: Ebû Reşîd en-Nisâbü'rî Örneğinde Bir İnceleme". *Eskişeyni* 41 (Eylül 2020), 653-678.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-arabî*. thk. Abdülhalîm en-Neccâr - Ramazan Abdü't-Tevvâb. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1977.
- Bulut, Erkan. "Mu'tezile ve Filozofların Allah'ın Sıfatları Hakkındaki Görüşlerinin Mukayesesi". *Turkish Research Journal of Academic Social Science* 5/1 (2022), 1-16.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr. "Risâle fi'n-nâbite". *Resâilü'l-Câhız*. mlf. Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1384/1964.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr. "Kitâbü Halki'l-Kur'ân". *Cedelü't-tenzil mea kitâbi halki'l-Kur'ân li'l-Câhız*. mlf. Reşîd el-Hayyûn. Köln, Menşûrâtı'l-Cümel, 2000.
- Çelebi, İlyas. "Mu'tezile'nin Klasik İslâm Düşüncesindeki Yeri ve Modern Döneme Etkileri". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2004), 3-24.
- Dalkılıç, Mehmet. "Kâdî Abdülcebâr'a Göre Seneviyye ve Ekolleri". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2013), 159-180.
- Demir, Abdullah. "Farklı Ebû Hanîfe Tasavvurları: Fakih ve Müteteklim Hanefiler Örneği". 1/643-658. *Kastamonu Üniversitesi Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu-Hanefîlik-Mâtürîdîlik*. ed. Cengiz Çuhadar vd. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017.
- Doğan, Hüseyin. "Mezhebî Taklit ve Taassubiyetin Dinî Nassları Anlama ve Yorumlamaya Etkisi-Eş'arîlerin, Kerrâmîyye'ye Yönelik Eleştirilerinin Bir Analizi". 1/497-518. *İslam ve Yorum III*. ed. Abdullah Ünlüsoy - Serkan Demir. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Durguti, Abdylkader. "Mezheplerarası İletişimden Kaynaklanan Sorunlar: Kerrâmîyye ve Eş'ariyye Tartışması Örneği". 554-562. *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu "Din, Dil ve İletişim"*. ed. Yunus Arad vd. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Ebû Reşîd en-Nisâbü'rî. *el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*. thk. Ma'n Ziyâde – Rıdvân es-Seyyid. Trablus: Ma'hedü'l-Enmâi'l-Arabî, 1979.
- Ebû'l-Hasan et-Taberî, Ali b. Muhammed b. Mehdi. *İlk Dönemlerde Tevil Sorunu*, çev. Necla Bodur - Osman Bodur. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019.
- Ebû'l-Mu'în en-Nesefî, Meymûn b. Muhammed. *Tebstratü'l-edille fi usûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve'htilâfî'l-musallîn*. thk. Ahmed Câd. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1430/2009.
- Geylani, Mahfuz. *Mu'tezile'nin Basra ve Bağdat Ekollerine Ayrılış Süreci*. Ankara: Akademişyen Kitabevi, 2018.
- Gimaret, Daniel. "al-Simnani". *Encyclopaedia of Islam*. ed. C. E. Bosworth vd. 9/614. Leiden: Brill, 2. Basım, 1997.

- Gölcük, Şerafettin. "Hayyât, Ebü'l-Hüseyn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/103-105. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1349/1931.
- Hayyât, Ebü'l-Hüseyn Abdaurrahman b. Muhammed b. Osman. *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-red alâ İbni'r-Ravendî el-mülhid*. thk. H. S. Nyberg. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısıriyye, 1344/1925.
- İbiş, Fatih. "Temânu' Dışında Alternatif Bir Tevhit Delili: Mekânsızlıkta İki Mekânsız Tanrı". *Kader* 21/2 (2023), 826-833.
- İbn Asâkir, Ali b. el-Hasan b. Hibetillah b. Abdullah b. Hüseyin. *Tebyñü kezibi'l-müfterî fi mâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Hüsamuddîn el-Kudsî. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1399.
- İbn Asâkir, Ali b. el-Hasan b. Hibetillah b. Abdullah b. Hüseyin. *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Muhibbüddîn Ebû Saîd. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1416/1996.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed Saîd b. Hazm. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*. thk. Muhammed İbrahim Nasr - Abdurrahman Umeyre. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1416/1996.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Teymiyye, Takıyüddin. *Der'ü te'âruzî'l-akl ve'n-nakl*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim. 11 Cilt. Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1411/1991.
- İbn Teymiyye, Takıyüddin. *Kitâbü'n-Nübüvvât*. thk. Abdülaziz b. Salih et-Tavyân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü Edvâi's-Selef, 1420/2000.
- İbn Teymiyye, Takıyüddin. *Mecmû'u fetâvâ*. thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım. 37 Cilt. Medine: Mücemme'u Melik Fahd, 1425/2004.
- İbrahimoğlu, Yunus. *Ebu'l-Hüseyn el-Hayyât ve Mu'tezilî Düşüncenin Savunusu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2023.
- İsmail Paşa el-Bağdâdî. *Hediyetü'l-'arîfin*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, 1951.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasan. *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl: fi'l-imâme*. thk. Mahmud Muhammed Kasım. 20 Cilt. Kahire: y.y., 1962-1965.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasan. *Şerhu usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1416/1996.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasan. *Fazlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuâd Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 1439/2017.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Kalaycı, Mehmet. "Osmanlı Sünniliğinin Beslenme Kaynakları: Hadisçi Hanefilik ve Osmanlı'ya İntikali". 4/1111-1134. XVII. Türk Tarih Kongresi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Kalaycı, Mehmet. *Ehl-i Sünnetin Reisterinden İmam-ı Eş'arî ve Eş'arîlik*. Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2019.
- Kalaycı, Mehmet. "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat". 215-229. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. ed. Mehmet Saffet Sarıkaya - Mehmet Ümit. Ankara: Nobel Yayınları, 2020.
- Karaağaç, Hilmi. "Kaderiyye/Mu'tezile'nin Mecûsîlikle İthamının Teolojik Arka Planı". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 13/1 (2015), 191-212.
- Karadaş, Çağfer. "Mu'tezile Kelâm Okulunun Oluşum ve Gelişim Süreci". *Marife* 3/3 (2003), 7-26.
- Kâsimî, Muhammed Cemalüddin. *Tefsîru'l-Kâsimî*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sevd. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2002.
- Koç, İsa. "Haşviyye Zihniyeti". 215-231. IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı- IV. ed. Hümeysra Dinçer - Ümit Güneş. İstanbul: İlmî Etüdler Derneği (İLEM), 2015.

- Koç, İsa. *Mezhepler Arası Mücadele Hanbelîlik-Eş'arîlik İlişkisi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2022.
- Koç, İsa. "Hanefî-Eş'arî Ebû Cafer es-Simnânî ve Kendisine Yönelik İthamlar". *İslam Tetkikleri Dergisi* 13/2 (Eylül 2023), 785-807.
- Koloğlu, Orhan Şener. *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2017.
- Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed. *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 5 Cilt. Cize: Dâru Hicr, 1413/1993.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İsam Yayınları, 2014.
- Mehâ Saîd Hamîd. "Kâdî el-Mûsul Ebû Cafer es-Simnânî: Dirâsetün fî Sîretihî ve Neşâtihi'l-İlmiyyi". *Mecelletün Dirâsâtün Mûsiliyyetün* 12/39 (2013), 44-66.
- Önal, Recep. "İman ve Mahiyeti Konusunda Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet Polemiği". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (2015), 121-146.
- Özaykal, Kayhan. "Üç Kardeş Meselesi ve İlahî Adaletin İmkânı". *Din ve Felsefe Araştırmaları* 4/8 (2021), 158-188.
- Pakiş, Ömer. "Rü'yetullah ile İlişkilendirilen Âyetlerin Mu'tezilî Okuma Biçimi (Kâdî Abdülcebbar ve Zemahşerî Örneği)". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2 (2001), 55-79.
- Simnânî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. *el-Beyân 'an usûli'l-îmân ve'l-keşf 'an temvîhâti ehli't-tuğyân*. thk. 'Abdülazîz b. Reşîd el-Eyyûb. Kuveyt: Dâru'z-Ziyâ, 1435/2014.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Seneviyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/521-522. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâciüddin Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkâfi. *Tabakâtü's-Şâfi' iyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettah Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1383/1964.
- Şehristânî, Tâciüddin Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Muhammed Abdülkadir el-Fâdilî. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1426/2006.
- Taşdelen, Mehmet. "Mu'tezile'de Şefaât Anlayışı". *Sosyal Bilimler Dergisi* 5/10 (2015), 81-101.
- Thiele, Jan. "Between Cordoba and Nîsâbü'r The Emergence and Consolidation of Ash'arism (Fourth-Fifth/Tenth-Eleventh Century)". 225-241. *The Oxford Handbook of Islamic Theology*. ed. Sabine Schmidtke. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Timür, İhsan. "Ehl-i Sünnet'e İnhisarçı Yaklaşım: Çağdaş Selefî Çevrelerde Mâtürîdîlik Karşıtlığı". 385-430. *Ehl-i Sünnet*. ed. Mustafa Aykaç. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Türcan, Galip. "Mu'tezile'nin Ortaya Çıkışı Bağlamında Dinî ve Sosyo-Kültürel Çevre". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42/1 (2019), 43-74.
- Uysal, Ekrem. "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı". *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 1/2 (2017), 68-79.
- Yavuz, Abdullah Ömer. "Eş'arîliğin Şam Bölgesinde Yayılma Süreci". *Bilimname* 45/2 2021, 523-548.
- Yavuz, Abdullah Ömer. "Seydüddîn el-Âmidî'nin Mu'tezile'ye Yönelik Eleştirileri". *emakâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 15/1 (Bahar 2022), 157-192.
- Yekta, Abdullah. *İbn-i Hazm'ın İtikâdî Mezhepleri Tasnif ve Tenkit Metodu*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2022.
- Yıldırım, Ömer Ali. "Ma'dum ve Mümkün: Mûtezile'nin "Ma'dum ve İbn Sînâ'nın "Mümkün" Kavramı Üzerine Değerlendirmeler". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 30 (2013), 81-107.

- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût - Hüseyin el-Esed. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Zirikî, Hayruddin b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Fâris. *el-A'lâm kamûsü terâcim*, 8. Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, 2002.

